

BAŞLANGICINDAN 17. YÜZYILA KADAR İSLAM MİNYATÜR SANATINDA BAZI CEHENNEM TASVİRLERİNİN İKONOĞRAFİSİ

Mürüvet HARMAN¹

Özet

Cehennem İslam inancında öte dünya yaşantısı bağlamında önemli bir yere sahip olup; Kur'an ve çeşitli hadis kitaplarında yer almaktadır. Yazılı kaynaklarda detaylı bir biçimde işlenen cehennem; 15. yüzyıldan itibaren ise peygamberlerin hayatı ya da onların göksel yolculukları, ahiret yaşantısı, kıyamet ve fal üzerine kaleme alınmış yazma eserlerde tasvir edilmeye başlanmıştır. Bu yüzyıl ve sonraki dönemlerde kaleme alınan yazma eserlerde yer alan cehennem tasvirleri, üretildikleri dönemin cehennem algısını ve hangi konular kapsamında nasıl betimlendiğini göstermeleri bakımından önem arz etmektedirler. Yapılan bu çalışmada 15. Ve 17. yüzyıllar arasında üretilen cehennem tasvirlerinin ikonografisi ve betimleniş biçimleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam, cehennem, minyatür, ikonografi.

THE ICONOGRAPHY OF SOME DESCRIPTIONS OF HELL FROM THE BEGINNING TO THE 17.TH CENTURY IN ISLAMIC MINIATURE ART

Abstract

Hell has an important place in the context of afterlife in Islam and it has found a place in the Quran and various hadith books. Hell is mentioned in written sources in detail. Starting with the 15th century it also appears in the works of art, especially in the manuscripts illuminations related to the processed prophets

¹ Araş. Gör. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü.

lives or their celestial journeys, afterlife, resurrection and fortune. The depictions of hell in the written texts are important since they reflect the perception of hell in the period produced. This study examines the iconography of hell in Islamic art between the 15th and 17th century.

Key Words: Islam, Hell, Miniature, Iconography

İslam İnancında Cehennem

Tek tanrılı dinlerde ölümden sonraki yaşamla bağlantılı olarak, bu dünyada günah işleyenlerin veya kötülük yapanların cezalandırılacağı yere cehennem denilmiştir. Cehennem kelimesi köken olarak İbranice (*Gehinnom*) olup, aslında İbranilerin günah işleyenleri, suçluları, kurban edilenleri attıkları, Kudüs dolaylarındaki *Hinnom* vadisidir. Fakat zamanla bu kelime anlamsal değişime uğramış ve öte dünyada suçluların cezalarını çektiği yer olmuştur.² Musevilerin derleme yapıtı Talmud'ta, batı yönünde yer alan cehennemin üç kapısının bulunduğu, girişinin dar, içinin ateş, duman ve odunla dolu, geniş ve derin bir yer olduğu, ifade edilmiştir. Ateşin, kaşıntının ve dondurucu soğğun olduğu bu yerde, suçlular ateş fırınlarına atılarak cezalandırılacaklardır. 12 ay süren bu işkenceden sonra eğer suçlu arınırsa cennete gönderilecek, suçları ağır olanlar ebediyen burada kalacaklardır.³

Musevi inancında şekillenmeye başlayan cehennem kavramı; Kitab-ı Mukaddes'in Yeni Ahit (İncil) bölümlerinde direkt olarak kullanılmamıştır. Fakat bunun yerine; "ölüler diyarı" (Matta 11: 23-24; Luka 10:15), "sonsuzluk dek sürecektir koyu (zifiri) karanlık" (Matta 8:12-13; 25:30; Yahuda'nın Mektubu 7, 23; Petrus'un II. Mektubu 3:17), "dipsiz derinlik" (Esinleme 17:8; 20:1), "sonsuz azap" (Matta 26:4; Markos 9:44), "sönmez ateş" (Matta 18:8; 26:4), "kızgın fırın" (Matta 13:42, 14:50), "cehennem ateşi" (Matta 18:9) olarak ifade edilmiştir. Bunların dışında "diş gıcirtısı, gazap, sıkıntı ve elem" (Matta 8:12-13; Luka 13:29) vb. şeklinde ifadeler de yer almaktadır.

² Cehennem çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere kadar kendine farklı isimlerle yer bulmuştur. Özellikle çok tanrılı dinlerde yer altı ya da ölümler ülkesi gibi anlamlarla eşdeğer tutulan cehennem, Sümer mitolojisinde "Kur", Babil'de "Arula", Mısır'da "Duat", Yunan'da ise Hades'in en derin ve işkencelerle dolu yeri olan "Tartaros" olarak adlandırılmıştır.

³ Cemal Ergün, Kuran'ın Cennet ve Cehennem Anlayışlarının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması, *Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş, 2006, s. 24-25

Hem Eski hem de Yeni Ahitte doğrudan kullanılmayan cehennem, İslam'ın kutsal kitabında kendine yer bulmuştur. Cehennem Kur'an'da yetmiş yedi yerde geçmektedir. Bu ayetlerin elli biri mekkî, yirmi altısı ise medenîdir.⁴ Cehennem kelimesinin geçtiği ayetlerin altısında, kafirlerin ve günahkarların ahirette varacağı mekan anlamında “*mesva*” sözcüğüyle, on âyette de yine mekan anlamında “*me'va*” kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Bu sözcüklerin dışında cehennem kelimesi; “*nar*” ve “*azap*” sözcükleriyle cehennem ateşi (*naru cehennem*) ve cehennem azabı (*azabu cehennem*) anlamında dokuz ayette, tamlama halinde ise dört ayette daha vardır. Yine Kur'an'da birçok yerde sıfat veya ad şeklinde kullanılmış ve cehennemi ifade eden isimler yer almaktadır. Bunlar:

Cehennem, *Cahîm* (kor halinde çok kızgın ateş veya hârî çok şiddetli olan ve çukurda yanan büyük ateş, ateşi çok şiddetli olan mekan), *Hâviye* (yüksek bir yerden çukur bir yere doğru düşmek, uçurum ve derin çukur), *Hutame* (çok şiddetli ateş, kırıp parçalamak, un ufak etmek ve ufalayıp tahrip etmek), *Leza* (şiddetli ateş, dumansız ateş, halis ateş), *Saîr* (tutuşturulmuş alevli, çılgın bir ateş), *Sekar* (yakıcı, kavurucu, güneş gibi kızartıcı ve bunaltıcı, çok şiddetli ısıyla elem ve eza veren), *Nâr* (Cehennem ateşi ve gözle algılanan alevli ateş), *Siccîn* (hapsetmek), *Semûm* (sıcak rüzgâr estiği zaman temas ettiği her şeyi zehir gibi etkileyip dokularına işleyen, yakıp kavuran samyeli), *Dâru'l-Bevâr* (yok olma, helak olma yeri, yurdu), *Sûu'd-Dâr* (ateş)'dir.⁵

Cehennemin sayısı ve dereceleri hakkında Kur'an'da kesin bir bilgi yer almazken, “Cehennemin yedi kapısı vardır.”⁶ Onlardan her kapı için birer grup

⁴ Mekkî, Medenî; Kur'an'ın Medîne ve Mekke şehirlerinde inen sûreleri için kullanılan tanımlayıcı isimlerdir.

⁵ Bu isimlerin dışında Kur'an'da *Azabu'l-Harik*, *el-Buruc*, *Esfele Saflin*, *Hamim*, *Yahmum*, *Veyl*, *Saud*, *Akabe* vb. kelimelerde kullanılmıştır. Bkz. *Kur'an'ı Kerim*: 3:181, 8:50, 22:9, 85:10, 4:145, 95:5, 6:70, 10:4, 22:19, 56:43, 2:79, 14:2, 19:37, 74:17, 90:11-12. Yine daha çok ateş ile özdeş tutulan cehennemin soğuk özelliği ile iki türlü olduğu bazı yazma eserler yer almıştır. Bkz.:Yazıcıoğlu Muhammed, *Muhammediye*, Haz.Abdülkadir Ayçiçek, Kitabevi, İstanbul, 2005,s. 583-587-588.

⁶ Bu kapılar bazı hadis kitaplarında; *Cehennem*, *Leza*, *Hutame*, *Sair*, *Sekar*, *Cahim*, *Haviye* şeklinde cehennemin adları ile aynı anlama gelen isimlerle anılmıştır. Bkz.:İbn Ebi'd-Dünya, *Hadislerde: Cehennem*, Çev. Yusuf Özbek, Ocak Yayınları, İstanbul, 2006, s.19. Yine cehennemi ifade eden bu isimlerin bir kısmı bazı araştırmacılar tarafından cehennemin kapılarına verilen adlar olarak nitelendirilmiştir Bkz. Nerina Rustomji, *The Garden and The Fire Heaven and Hell in Islamic Culture*, Columbia University Press, New York, 2009, s. 118-119). Yine bu kapıların aynı zamanda

ayrılmıştır” (al-Hicr 15: 44) ifadelerinden cehennem her suçun cezasının farklı bir biçimde uygulandığı yedi ayrı tabakadan oluştuğu fikri ağır basmıştır. Cehennem nerede bulunduğu, ebediliği veya şu an var olup olmadığı hakkında da fikir ayrılıkları mevcuttur. Fakat Kur’an’da yer alan bazı ayetlerdeki ifadelerden (Nisâ 4:145, al-A’râf 7:40, al-Kahf 18:29, al-Kaaria 101:9) ve çeşitli hadislerden onun yerin altında (yerkürenin içerisinde ve üzeri denizlerle örtülü) ve şuan mevcut olduğu ileri sürülmüştür.⁷ Cehennem nerede olduğu gibi boyutu ve yapısı da tartışma konusu olmuştur. Kur’an’da cehennem; çeşitli işkence mekânları bulunan (Nisâ 4:145; al-Furkaan 25:13) ve duvarlarla çevrili (al-Kahf 18:29) bir yer olarak tasvir edilmiştir. Bu tasvire ek olarak bazı hadisçiler çeşitli sayılarla (40, 70, 330, 500, 1000, 70000...vb.) boyutunu (derinliği ve genişliği), içinde yer alan dağların, vadilerin, ağaçların, köşklerin, odaların, hayvanların vb. sayısını ve bunlarla ilişkili işkencelerin derecesini vermeye çalışmışlardır.⁸ Boyutları ve içeriği daha çok sayılarla ilişkilendirilen cehennemde ceza olarak ateş (yakarak ya da giysisini giydirerek veya yataklarında yatırarak yakma), kaynar su – soğuk su (içirerek veya üzerine dökerek yakma), irin (içirerek), zakkum, Dari ve Gıslîn⁹ (yedirek), sıcak rüzgar, duman, demir topuz (dövülerek) ve bir cisim veya zincir (bağlanarak) kullanılmaktadır.¹⁰ Bu işkence yöntemlerinin yanı sıra özellikle akrep ve yılanların sokmaları da vardır. Cehennemde bu cezaları “malik” veya “zebani” adı verilen sert ve korkunç görünümlü melekler yapmaktadırlar.

İslam inancına göre cehenneme; kâfirler, münafıklar, zalimler, gerçeğe boyun eğmeyenler, yeryüzünde devam eden iyilik-kötülük mücadelesinde Allah’ı bırakıp kötülükten yana tavır alan, ilahi mesajlara karşı duran, kendilerine ve çevrelerine zulmeden, büyüklük taslayıp isyan eden, O’nun nimetlerine karşı nankörlük eden, fitne fesat çıkarıp bozgunculuk yapan ve diğer

cehennemi oluşturan katmanların her birinin ismi olduğu da ifade edilmiştir.Bkz.:Yazıcıoğlu Muhammed, *a.g.e.*,s. 583-584.

⁷ İbn Ebi’ d-Dünya, *a.g.e.*, s. 125.

⁸ İbn Ebi’ d-Dünya, *a.g.e.*, s. 87-88, Salih Subhi, “*Ayet ve Hadislerle Cennet / Cehennem*” *Ölümden Sonra Diriliş*, Ter. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, s.60, Yazıcıoğlu Muhammed, *a.g.e.*, s. 583-584.

⁹ Salih Subhi, *a.g.e.*, s.68.

¹⁰ Subhi, *a.g.e.*, s.67-82,Ergün, *a.g.t.*,s. 80-87.

günahları işleyenler vb. günahkarlar gidecek ve her bir grup cehennem farklı tabakalarında cezalarını çekeceklerdir.¹¹

İslam Minyatür Sanatında Cehennem Betimlemeleri

Kur'an'da ve bazı hadis kitaplarında detaylı olarak tasvir edilen cehennem ve azapları İslam minyatür sanatında da kendine yer bulmuştur. İslam minyatür sanatında erken devirlerden itibaren yapılmaya başlanan cehennem betimlemeleri; özellikle ölümden sonraki yaşam, peygamberlerin göksel yolculukları, kıyamet (kıyamet alametleri, son yargı günü) konuları kapsamında görselleştirilmiştir.

İslam minyatür sanatında cehennemle ilgili belki de en zengin betimlemeleri peygamberlerin yaşadığı göksel yolculuklar başta olmak üzere, onların hayatlarındaki bazı olayları konu alan eserlerde görmek mümkündür. Bu eserlerden en önemlileri Hz. Muhammed'in miracını¹² konu alan *Miraçname*'lerdir. Bilindiği gibi Hz. Muhammed'in miracı erken dönemlerden itibaren çeşitli eserlere konu olmuş ve görselleştirilmiştir.¹³ Hz. Muhammed'in miracı ile ilgili bilinen en eski tasvir İlhanlı dönemine ait, *Camii't-Tevarih*(Edinburg Üniversite Kitaplığı Ms. Arab 20, vr.55a) adlı eserde yer almaktadır.¹⁴ Fakat bu eserde sadece Hz. Muhammed'in Burak üzerindeki

¹¹ Ergün, a.g.t., s. 73.

¹² Miraç kelime anlamı olarak yukarı çıkılan vasıta, merdiven anlamlarına gelse de İslam inancında Hz. Muhammed'in göğe yükselmesine verilen addır. Kur'an'da Hz. Muhammed'in miraç yolculuğu; "*Noksan sıfatlardan münezzehdir kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan çevresini kutladığımız Mesci-i Aksa'ya götüren, ayetlerimizden bir kısmını ona da gösterelim diye, şüphe yok ki o, her şeyi duyar, görür*"(al-İsra:1) şeklinde aktarılmıştır. Fakat bu ayetteki miraç; Hz. Muhammed'e atfedilen çeşitli ayetlerle, farklı hadis ve tefsir kitaplarındaki yorumlarla çeşitlenmiştir. Miraç olayı kısaca şöyle gerçekleşmiştir: Uyku ile uyanıklık arasındaki Hz. Muhammed'e bir gece Cebrail gelir ve Burak adlı binekle O'nu Beytü'l-Makdis'e götürür. Hz. Muhammed burada iki rekât namaz kılar ve daha sonra Cebrail ile birlikte göksel yolculuğa başlar. Yedi kat sema yolculuğunda, her katta farklı bir peygamberle karşılaşır. Sidre-i Münteha denilen yerde Allah'tan vahiy alır. Daha sonra cennet ve cehennemi görüp, Burak'la Mekke'ye geri döner. Bu yolculukta Mescid-i Haram'dan Mesci'di aksaya kadar olan yolculuğa "*İsra*", göklere yaptığı yolculuğa ise Miraç ismi verilmiştir.

¹³ *Miraçname* 'lerin ortaya çıkışı 11.yüzyıla kadar götürülse de daha çok 13-14.yüzyılda üretildikleri genel bir kanıdır (Tekin, 2012, s. 99).

¹⁴ Zeren Tanındı, *Siyer-i Nebi İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 10, Filiz Çağman-Zeren Tanındı *Topkapı Saray Museum Islamic Miniature Painting*, Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası,

yolculuk anı betimlenmiştir.¹⁵ Öykünün tamamı ait tasvirler ise 14. yüzyıl başına tarihlendirilen ve Ahmed Musa'ya atfedilen *Miraçname* adlı eserde yer almaktadır. Fakat bu eserin yazılı kısmı günümüze ulaşmamış, tasvirleri ise olasılıkla 1544 yılında hazırlanan ve bugün Topkapı Müzesi'nde bulunan albümde (TMS H. 2154) toplanmıştır.¹⁶ Metni ile birlikte günümüze ulaşan eser ise; 1436 yılında Timurlular zamanında Mir Haydar tarafından Türkçeye çevrilen ve Malik Bahşi tarafından Uygurca yazılmış, Herat nakış hanesinde hazırlanmış olan ve içerisinde 61 minyatür yer alan *Miraçname*'dir (Paris Biblioteque Nationale, Turc. 190). Resim kalitesi yönünden Herat okulunun gelmiş olduğu yeri göstermesi ve en zengin Miraç resimlerini barındırması bakımından büyük öneme sahip bu eserde;¹⁷ miraç yolculuğu cennet ve cehennemi kapsayacak bir biçimde ele alınmıştır. Eserde miraç; Hz. Muhammed'in Burak'la Kudüs'e gelişini anlatan tasvir ile başlamakta ve daha sonra Cebrail ile birlikte önce cenneti daha sonra cehennemi ziyaret etmesi ile sonlanmaktadır.¹⁸ Bu eserde 16 tane zengin cehennem betimlemesi yer almaktadır. İlk betimlemede Hz. Muhammed ve Cebrail cehennem kapısında, buranın bekçisi Malik ile karşılaşması konu alınmıştır (*Resim 1*). Malik kırmızı derili, altın ve kırmızı renk giysili ve İslam inancını yansıtır biçimde asla gülümsemeyen surat ifadesine sahip bir melek olarak resmedilmiştir. Tasvirde Kur'an'da da geçen cehennem kapısının ve içerisindeki ateşlerin betimlenmesi dikkat çekicidir. Diğer betimlemeler ise cehennem işkencelerini konu almaktadır. Her bir minyatürde farklı bir işkence - ceza ve bunu hak edenler betimlenmiştir.¹⁹ Bütün bu örneklerin hepsinde zemin cehennemin karanlığını ve derinliğini hatırlatırcasına koyu renk olup, ateşler içerisinde işkence gören figürler ile farklı deri rengi ve yüzleriyle zebaniler resimlerin bir tarafında, buna

İstanbul, 1979, s. 12, Bahattin Yaman "Türk Minyatür Sanatında Cennet", *Bellekten*, Cilt: LXXII, Sayı: 263, Nisan 2008, s. 147.

¹⁵ Tanındı, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁶ Tanındı, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁷ Güner İnal, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.120.

¹⁸ Marie-Rose Seguy, *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nameh*, George Braziller, New York, 1977.

¹⁹ Bunlar; açgözlüler, kibirliler, dalkavuklar, yalancı şahitler, yetim malı yiyenler, saçlarını kapatmayan ve arsız kadınlardır. Bkz; Sèguy, *a.g.e.*, BahtinYaman - M.Dikmens. YAMAN, "Metin ve Resim Bakımından Mi'racnâme (Paris Bibliothéque Nationale, Turc 190) Ve İlâhî Komedya'daki Benzerlik Üzerine Bir Karşılaştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2006, s. 158.

tanıklık eden Hz. Muhammed ve Cebrail ise diğer tarafında yer almaktadır. Betimlemelerin her birinde, cehennem işkenceleri ayrı ayrı verilirken, cehennem ağacı olan zakkum ağacı da unutulmamıştır (*Resim 2*). Zehirden daha acı tatlara sahip meyveler veren Zakkum ağacı Kur'an'da; “cehennemin dibinden çıkan ve tomurcukları şeytanların başlarına benzeyen” (al-Sâffât 37:64-65) şeklinde betimlenmiştir. Bu eserdeki minyatürde bahsi geçen şeytan başları belli başlı hayvan ve yaratıklar (deve, aslan, fil, ejderha, köpek? vb.) olarak verilmiştir²⁰. Minyatürde zakkum ağacı ve bunun yanında dilleri zebaniler tarafından kesilen, ateşler içerisindeki günahkârlar da yer almaktadır.

Resim 1: Cehennem Kapısı, *Miraçname*, Paris Biblioteque Nationale, Turc. 190, f.53 (Marie-Rose Seguy, *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nameh*)

²⁰ Bu hayvanların İslam ve öncesi dönemlerdeki dinsel çağrışımları başlı başına bir araştırma konusu olduğu için burada sadece kısaca değinilmiştir.

Resim 2: Cehennem, *Miraçname*, Paris Biblioteque Nationale, Turc. 190, f.53v(Marie-Rose Seguy, *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nameh*)

Hız. Muhammed'in Miraç yolculuğu *Miraçname*'lerin dışında birçok el yazması esere konu olmuştur.²¹ Fakat her eserde cehennem ya da cennet ile ilgili tasvir bulunmamaktadır. Hız. Muhammed dışında, Kur'an'da iki ayette (Meryem 19: 56-57; al-Anbiyâ 21: 85) bahsi geçen İdris peygamber de ölmeden cehennemi görmüştür.²² İdris peygamberin cennet ve cehennemi ziyareti *Kıyas-ı*

²¹ Tanındı, *a.g.e.*, s. 10-11,

²² Kur'an'da geçen "Biz onu yüce bir mekana yükselttik "(Meryem 19: 56-57) ifadelerinin dışında, halk arasında Hız. İdris'in göğe yükseldiği, cennet ve cehennemi gördüğü inancı mevcuttur. Bu yolculuk kısaca şu şekilde gerçekleşmiştir: Hız. İdris Azrail ile yakın arkadaş olup bir gün ona ölüp cennet ve cehennemi görmek istediğini ve geri dirilmek istediğini söyler. Allah bunu duyar ve kabul eder. Hız. İdris önce cehennemi daha sonra

Enbiya adlı esere konu olmuştur. 16. yüzyılda üretilen bu yazmaların iki ayrı kopyasında²³(İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Ms. 5275 f. 54b - Topkapı Sarayı Müzesi B.249 f.16b) İdris peygamberin cennet ve cehennemi ziyareti betimlenmiştir. Bu minyatürlerden birinde (*Resim 3*), bir yanda ateşler içerisinde işkence gören insanlarla dolu olan cehennem diğer yanda ise içerisinde meleklerin yer aldığı bahçe görünümlü cennet yer almaktadır. Cehennem dinsel anlatıya uygun olarak, ateşin, günahkârların ve bunlara gürzlerle işkence eden zebanilerin yer aldığı, karanlık bir yer olarak tasvir edilmiştir.

Peygamberlerin göksel yolculukları ile ilgili eserlerde görselleştirilen cehennem; kıyamet ve öteki dünya yaşantısı ile ilgili minyatürlerde de kendine yer bulmuştur. İslam dünyasında çeşitli rivayetlere dayandırılarak Hicri 1000 (1591-1592) yılında kıyametin kopacağı beklentisi ile birlikte Osmanlı sarayında kıyamet alametleri ve halk inançlarıyla ilgili çeşitli el yazması eserler üretilmiştir (eserlerin bir kısmında cehennem tasvirleri mevcuttur).²⁴ Özellikle I.Ahmed (1590-1617) devrinde²⁵ onun fanatik kişiliğinin etkisi ile halk inançları ile ilgili yazma eserlerin üretilmesine yönelik geniş bir ilgi oluşmuştur.²⁶*Ahval-i Kıyamet* (Kıyametin Durumları), *Tercüme-i Miftah-ı Cifru'l-Cami* ve *Falname* adlı eserler bunların başında gelmektedir.

Tercüme-i Miftah-ı Cifru'l-Cami adlı eser Abdurrahman b.Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bistami (Ö. 854/1454) tarafından *ed-Dürrü'l-Munazzam fi Sırrı'l-İsmi'l-A'zam* adı ile Arapça yazılmış olup *Cifru'l-Cami* olarak ta bilinmektedir. Daha sonra Türkçeye çevrilen bu eserin; III. Mehmed (1595-1603), I.Ahmed (1603-1617) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerine ait resimli

cenneti ziyaret eder. Fakat cennetten çıkmak istemez. Bunun üzerine Allah burada kalmasını kabul eder. Rachel Milstein, *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, Mazda Publishers, California, 1999, s. 112.

²³ İdris Peygamber ile ilgili bu öykü sadece bu iki yazmada değil çeşitli *Kıyas-ı Enbiya* yazmalarında da mevcuttur. Bkz. Rachel Milstein, *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, Mazda Publishers, California, 1999, s.111-113.

²⁴ Serpil Bağcı vd., *Ottoman Painting*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 2006, s.196, Bahattin Yaman, "Ahval-i Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, Aralık 2007, s. 218-219.

²⁵ Serpil Bağcı - M.Farhad, *Falnama The Book of Omens*, Smithsonian Institution, Washington, 2009, s.75.

²⁶ Tanındı, a.g.e, s. 13.

üç kopyası mevcuttur (TSMK Bağdat 373, İÜK Nadir Eserler Bölümü TY 6624, CBL No:444).²⁷ *Cifr* ve *ebced* gibi harflerin sayısal değerleri ile yapılan hesaplamalar ile kıyamet ve alametlerinin ele alındığı bu eserde cehennem, gerçek tasvirinin dışında simgesel anlamda kendisine yer bulmuştur. Bunun başlıca nedeni ise bu yazmanın daha çok kıyamet sonrası yaşamı değil de kıyamet alametlerini ele almasıdır.²⁸ Kıyamet alametlerinden biri sayılan Deccal ilgili sahnelerde cehennem betimlemelerini görmek mümkündür. Eserin kopyalarında Deccal; yanına aldığı taraftarları ve casusları ile birlikte, tek gözü kör ve eşeği üzerinde, insanları kendisine inandırmaya çalışırken betimlenmiştir. Bu tasvirlerde (*Tercüme-i Miftah-ı Cifru'l-Cami*, TSM, B. 373, vr. 237b, İÜK, TY 6624, vr. 97b, *Ed-Durru'l-Munazzam fi Sırrı'l-İsmi'l-A'zam* CBL, 444vr. 203b.) Deccal'in insanların kendisine inanması için gösterdiği cehennem; genellikle eşeğin ayaklarının altında ya da yanında bir ateş öbeği şeklinde betimlenmiştir (**Resim 4**).²⁹

²⁷ Bahattin Yaman, Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: *Tercüme-i Cifru'l-Cami* ve Tasvirli Nüshaları, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2002, s.65, Banu Mahir, *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 65, 101.

²⁸ Yaman, *a.g.t.*, s.5.

²⁹ Deccal'in yanında betimlenen cennet ve cehennemim yani ateş ve suyun gerçek olmadığı ve aslında ateşin su, suyun ateş olduğu bilinmektedir.

Resim 3: Hz. İdris Cennet ve Cehennemi Ziyareti, *Kıyas-ı Enbiya*, TSM B.249, f. 16b (Rachel Milstein, *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*,).

Kıyamet alametleri dışında kıyamet ve kıyamet sonrası yaşantıyı ele alan başlıca eser *Ahval-i Kıyamet*'tir. Manzum şeklindeki ilk hali 13. veya 14. yüzyıla tarihlendirilen ve yazarı konusunda görüş ayrılıkları bulunan bu eser,³⁰ yalın Anadolu Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Daha sonra mensur hale getirilen eserin 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başında resimli nüshaları üretilmiştir.³¹ Eserin biri 1615, diğeri tarihsiz tasvirli iki nüshası mevcuttur (SK Halid Efendi

³⁰ Osman Yıldız, *Ahval-i Kıyamet: Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler*, Şule Yayınları, İstanbul, 2002, s.4, Cem Dilçin, "XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahval-i Kıyamet", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, s. 49.

³¹ Eserin bu dönemde resimli nüshalarının yapılmasını Zeren Tanındı I.Ahmed'in fanatik kişiliğinin etkisi ile halk inançları ile ilgili yazmaların resimlenmesine bağlamıştır. Bkz. Tanındı, *a.g.e.*, s.13.

139, BSB Ms. Or. Oct. 1596).³² Süleymaniye'deki eserde 17 ve Berlin'dekinde ise 22 tasvir vardır. Bu iki eserin dışında yaprak şeklinde Philadelphia Free Library'de 4 ve özel bir koleksiyon olan Keir Collection'da 13 tasvir bulunmaktadır.³³ Minyatürlerin yer aldığı eserde cehennem; dört ayaklı (her ayağının arası 500 yıl mesafede), bin başlı (her başında yüz bin zincir, her zincirde yüz bin halka vardır), her başında bin yüz, her yüzünde bin ağız, her ağzında iki yüz dudak (alt ve üst dudak arası 500 yıl mesafe), her ağzın yüz bin diş (her biri Uhud Dağı büyüklüğünde) olan bir canavara benzetilmiştir.³⁴ Yine eserde cehennemin boyutları, cezaları, kapıları, azapları vb. hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.³⁵ Cehennemle ilgili oldukça fazla bilgi bulunan bu eserin konu ile ilgili tasvirleri de aynı zenginliği yansıtmaktadır. Cehennem; koyu renkte, içerisinde ateşlerin, akrep, yılan gibi hayvanların, işkence eden zebanilerin olduğu bir yer olarak genel şemaya uygun biçimde ele alınmıştır. Özellikle bu eserde yer alan cehennem sahnelerinin bazılarında *Celib* ve *Belib* adlı canavarlar ile ejderha figürleri ön plana çıkmaktadır. Eserin yazılı metninde 500 yıllık yol mesafesindeki bu canavarlar, aslan suretli erkek (*Celib*) ve kurt suretli dişi (*Belib*) şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca bu iki canavar her gün çiftleşmekte ve bu çiftleşme sonucu *Celib*'in kuyruğunda yılanlar cehenneme dökülmektedir.³⁶ Bilindiği gibi aslan ve köpek İslam öncesi dönemlerde uğursuz sayılan hayvanlardandır ve bu özellikleri ile bazı hadis kitaplarında yer almıştır.³⁷ Tasvirlerde *Celib* ve *Belib* canavarları dışında başlı başına aslan ve kurtta? günahkârlara işkence etmektedir (yiyerek ve parçalayarak) (**Resim 5-6-7**). Yine bunların dışında eserdeki tanımlamaya uygun olarak daha çok kedi³⁸

³² Bahattin Yaman, "Ahval-i Kıyamet...", s. 220, Mahir, a.g.e., s.70-71.

³³ Bahattin Yaman, "Ahval-i Kıyamet...", s. 221, Mahir, a.g.e., s.102.

³⁴ Yıldız, a.g.e, s.177-178, Dilçin, a.g.m., s.49-86.

³⁵ Yıldız, a.g.e, s.187-195.

³⁶ Yıldız, a.g.e, s.190.

³⁷ Ali Çelik, *İslamın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları. İstanbul, 1995, s.151.

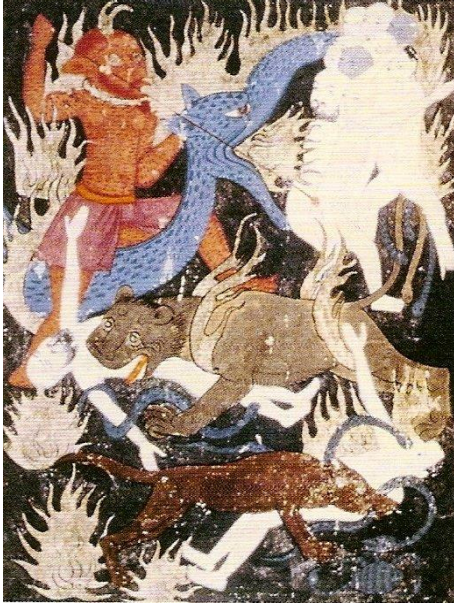
³⁸ *Ahval-i Kıyamet* yazmasında Malik'in hizmetindeki zebaniler; kapkara tenli, kedi gözlü ve ağız ve burunlarından ateşler çıkaran yaratıklar olarak tasvir edilmiştir (Yıldız, 2002,s.190).

suretine sahip farklı zebaniler de, topuzlarla (ateş ya da demir şeklinde) veya farklı aletlerle işkencelerini yapmaktadırlar.³⁹

Resim 4: Deccal, *Tercüme-i Miftah-ı Cifru'l-Cami*, TSM, B. 373, vr. 237b.(Bahattin Yaman, “Türk Minyatür Sanatında Cennet”)

³⁹ XIII. yüzyıla ait yazmada bu işkenceler ve bunları çekenler dokuz ayrı gruba ayrılmıştır. Her grup farklı günahlarından ötürü farklı işkenceler görmektedir.

Resim 5: Cehennem, *Ahval-i Kiyamet*,
SK Hafid Efendi 139.
(Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*)

Resim 6: Cehennem, *Ahval-i Kiyamet*,
SK Hafid Efendi 139

Resim 7: Cehennem,
Ahval-i Kiyamet, BSB, Or. Oct.
1596, f.52a (Serpil Bağcı -
M.Farhad *Falnama The Book of
Omens*)

Ahval-i Kıyamet yazmalarında cehennem; yukarıda bahsi geçen ve daha çok cehennemi ve burada yer alan işkenceleri anlatan tasvirlerin dışında, iki farklı konu ile de görselleştirilmiştir (BSB Ms. Or. Oct. 1596). Bunlardan biri sırat köprüsü betimlemesi olup; bu tasvirde ortada figürlerin üzerinde yürüdüğü bir yol (sırat köprüsü) ve bunun her iki yanında cennet ile cehennem bulunmaktadır (**Resim 8**). İçerisinde çiçek açmış bahar dalları ile servilerin ve meleklerin olduğu cennetin karşısında, ateş, akrep, yılan ve zebanilerle dolu cehennem vardır. Cehennem içerisindeki zebaniler, kedi veya aslan suretli olup, *Celib* ve *Belib* adlı canavarlar olması kuvvetle muhtemeldir. “Hz. Muhammed’in Cehennemi Ziyareti” olarak isimlendirilen⁴⁰ diğer bir betimlemede ise; cehennem ağzından ateşler saçan (günahkârların üzerine) ve zincirleri melekler tarafından tutulan ejderha⁴¹ şeklinde tasvir edilmiştir (**Resim9**). Cehennemin ateşler saçan bir ejderha şeklinde betimlenmesi, eserdeki mahşer gününde melekler tarafından arşın sol yanına getirilen ve bir canavar şeklinde düşünülen cehennem imgesini yansıttığını akla getirmektedir.⁴²

Cehennem, başlı başına kıyamet ve sonrası yaşantıyı konu alan eserlerin dışında, *Falname* adlı yazmada da tasvir edilmiştir. Basit olarak yazı ve resim üzerinden gelecek üzerine tahminlerin yapıldığı ve içerisinde peygamberlerin hayatı, burç ve gök cisimleri, tarihi ve efsanevi kişilerin öyküleri, kıyamet ve ahiret yaşantısı gibi konular yer alan eserlere *Falname* ismi verilmiştir.⁴³ Geleceğin okunması için kullanılan diğer kitapların yanındaresimli olarak üretilen *Falname*’lerden ilki Sultan Şah Tahmasb (1524 – 76) devrinde yapılmıştır (bugün bu eserin sayfaları çeşitli yerlere dağılmış durumdadır ve *Şah Tahmasb Falnamesi* veya *Falname* olarak adlandırılmaktadır.⁴⁴ Aynı adlı eser; Osmanlı devrinde 16. yüzyılın son çeyreği ya da 17. yüzyılın başında kopya

⁴⁰ Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 260.

⁴¹ Eserde yer alan minyatürde iki adet ejderha başı görülmektedir. Fakat bunların iki ayrı veya tek bedene mi sahip olduğu anlaşılmamaktadır.

⁴² Yıldız, a.g.e., s.177-178.

⁴³ Fal kitapları çeşitlilik arz edip, bu kitaplar; Hz. Ali, İmam Caferü’s Sadık ve Şeyh Muhyiddin Arabi gibi dini kişilerle ilişkilendirilerek kutsallık atfedilmiştir.

⁴⁴ Zuhâl Akar, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2002, s. 20, 32, 176, Bağcı –Farhad, a.g.e, s.28.

edilmiştir.⁴⁵ Bugün bu kopyalardan iki tanesi Topkapı Sarayı'nda (*Topkapı İnan Falnamesi* TSM H. 1702, *I. Ahmed Falnamesi* H.1703) yer almaktadır. Bunlardan biri, 1614-1616 yılları arasında Vezir Kalender Paşa tarafından I.Ahmed için yaptırılmıştır.⁴⁶ Eserin 1575-85 veya 1600'de bir kopyası daha yapılmıştır⁴⁷ ve bugün *Dresden Falnamesi* olarak anılır (E 445). Safevî ve Osmanlı minyatür üsluplarına sahip bu eserlerden Osmanlı Türkçesi ile yazılan *I. Ahmed Falnamesi* dışında kalanlar, Farsçadır. 1540'larda 17.yüzyılın ilk yarısına kadar süren uzun bir dönemde Safevî ve Osmanlı'nın fal üzerine görsel dünyasını yansıtan eserlerin neredeyse hepsinde cehennem betimlemesi yer almaktadır (*Şah Tahmasb Falnamesi / Falname Özel Koleksiyon, Topkapı İnan Falnamesi* TMS H. 1702 f. 30b - 56b, *I. Ahmed Falnamesi* TMS H. 1703 f. 21b).⁴⁸ Bunlardan I. Ahmed için hazırlanan nüshada cehennem; genel algılayışa uygun olarak karanlık, içerisinde ateş, akrep, yılan, zakkum ağacı ve ejderha ve zebanilerin yer aldığı bir yer olarak betimlenmiştir. Tasvirde ortasında cehennem ırmağının hemen yanından yükselen zakkum ağacı kompozisyonun merkezinde oldukça büyük boyutlu betimlenmiştir (**Resim 10**). Cehennemin vazgeçilmez işkence öğelerinden biri olan cehennem ırmağı ve onun hemen yanından yükselen zakkum ağacını tasvir edilmesi bakımından bu örnek dikkat çekicidir. Zebaniler ise diğer figürlere göre daha büyük boyutlu çizilmiş olup, *Ahval-i Kıyamet*'teki kedi suretli zebani anlayışına uygun bir biçimde betimlenmiştir.

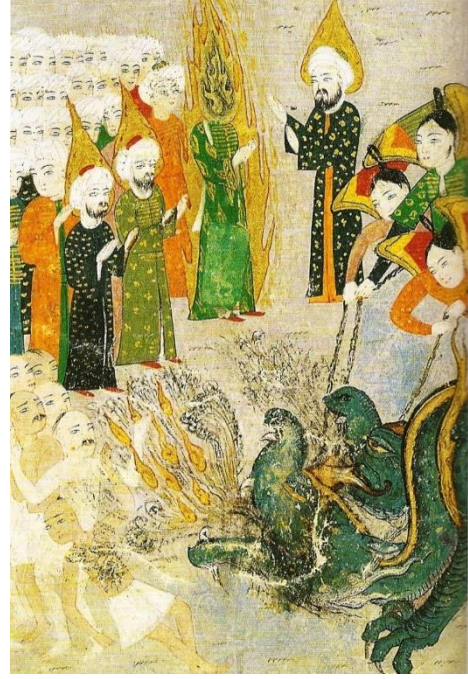
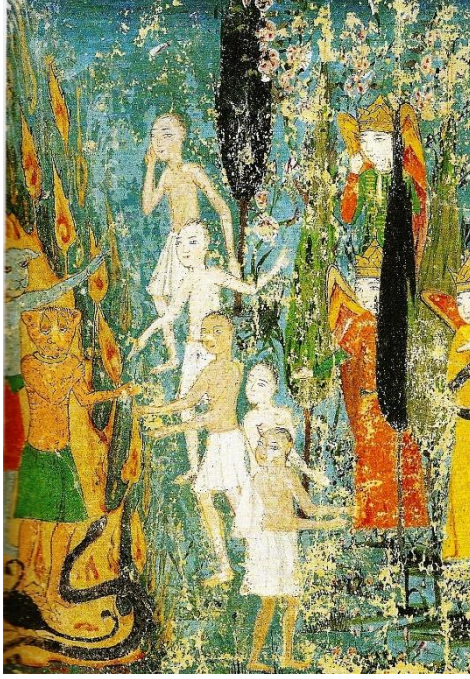
⁴⁵ Akar, *a.g.t.*, s.20; Bağcı - Farhad, *a.g.e.*, s.28; Rachel Milstein, *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, Mazda Publishers, California, 1999, s.67

⁴⁶ Bu eserlerin dışında çeşitli koleksiyon ve müzelere dağılmış halde olan başka *Falname*'ler de vardır.

⁴⁷ Akar, *a.g.t.*, s.20, Milstein, *a.g.e.*, s.7.

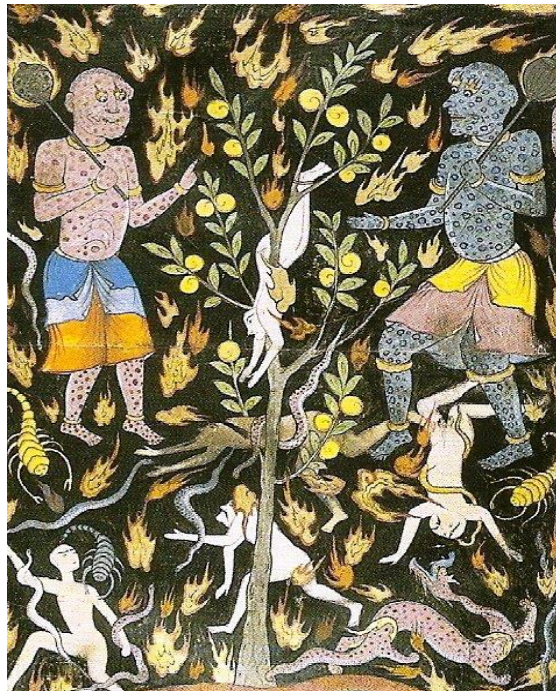
⁴⁸ Akar, *a.g.t.*, s.32-43, Milstein, *a.g.e.*, s.84.

Başlangıcından 17. Yüzyıla Kadar İslam Minyatür Sanatında Bazı Cehennem Tasvirlerinin İkonografisi

Resim 8:Sırat Köprüsü, *Ahval-Kiyamet*, **Resim 9:** Hz. Muhammed'in Cehennemi Ziyareti, BSB Ms. Or. Oct. 1596.

(Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*)

Resim 10: Cehennem, *I.AhmedFalnamesi*, TSM H.1703, f. 21b 1596

(Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*)

Falname yazmalarında cehennem, tek başına tasvir edildiği gibi, “Son Yargı – Mahşer” sahnelerini konu alan betimlemelerde de yer almıştır (*Şah Tahmasb Falnamesi / Falname* 6b, *Dresden Falnamesi* E 445 19b, *Topkapı İnan Falnamesi* TMS H. 1702 f. 16b). Öte dünya ve kıyamet inançlarının bir uzantısı olan “Son Yargı” sahnelerinde cehennem genellikle, cennet ile aynı anda betimlenmiştir. *Dresden Falnamesi*’nde yer alan yargılama sahnesinde görsel bir bütünlük ve dramatik bir kompozisyon verilmiştir. (Resim 11).⁴⁹ Yargılanma anı, karanlık, ateşler içerisindeki cehennem ve cehennemde cezalarını çeken günahkarlar ile sakinleri, köşkleri, hurileri, ırmağı ve Tuba ağacının içerisinde yer aldığı cennet (sahnedeki yukarı kısımda) bir arada sunulmuştur. Bu şekilde tasarlanan kompozisyon *Şah Tahmasb Falnamesi / Falname* ile stilistik ve ikonografik bir benzerlik göstermektedir.⁵⁰ Cehennem sahnedeki alt kısma yerleştirilmiş; ateşlerle dolu karanlık bir yer şeklinde betimlenmiştir. Bu örnekte dikkat çekici nokta ise elinde alevli topuzuyla ayakta duran Zebanın diğer figürlere göre oldukça büyük boyutlu betimlenmesidir.

Resim 11: Son Yargı,
Dresden Falnamesi,
Sachsischen Landesbibliothek
(SLUB), E445, f.19b (Serpil
Bağcı -M.Farhad *Falnama The
Book of Omens*).

⁴⁹ Bağcı - Farhad, *a.g.e.*, s.65.

⁵⁰ Bağcı - Farhad, *a.g.e.*, s.65.

Tablo1: Cehennem İle İlgili Minyatürlerin Yer Aldığı Eserler

Ahval-i Kıyamet	55a, -	SK Halid Efendi 139
	57b,51b, 31a, 52a, -	BSB Ms. Or. Oct. 1596
	T-5, T-6	FLF, Rare Book Department Lewis Ms. O.
Tercüme-i Miftah-ı Cifru'l-Cami	237b	TSM, B. 373,
	97b	İÜK, TY 6624,
	203b	CBL, 444vr.
Dresden Falnamesi	19b	E 445
ŞahTahmasb Falnamesi / Falname	6b	-
I.Ahmed Falnamesi	21b	TSM H.1703
Topkapı İran Falnamesi	16b, 56b	TSM H.. 1702
Miraçname	f.55,f.53v, f.57,f.55v, f.59,f.57vf. 61,f.59v,f.63,f.6 1v,f.65,f.63vf.6 7v,f.65v	Parisn Biblioteque Nationale Turc.190
Kısas-ı Enbiya	54b	BDK, Ms. 5275
	16b	TSM B.249

Sonuç

Çok tanrılı dinlerde farklı isim ve anlamlarla kendine yer bulan cehennem inancı; tek tanrılı dinlerde tamamen şekillenmeye başlamış ve günümüzdeki anlamlarını kazanmıştır. Özellikle İslam'da öte dünya yaşantısı ve kıyamet inancına paralel olarak, başta Kur'an olmak üzere hadis kitaplarında önemli bir yere sahip olmuştur. Oldukça detaylı bir biçimde ele alınan cehennem, hem İslam öncesi hem de İslam sonrası inançların izlerini taşıyan ve bunlarla girdiği etkileşim sonucunda zenginleşen bir kavram olmuştur. Bu durum İslam coğrafyasında farklı yüzyıllarda üretilen ve her biri değişik üslupları, ekolleri yansıtan yazma eserlerdeki minyatürlere de yansımıştır. Bu çeşitliliğe rağmen; cehennem tasvirleri temelde Kur'an'a sadık kalınarak betimlenmiştir. Özellikle kıyamet ve sonrası inanç ve peygamberlerin miraç yolculukları başta olmak üzere kaleme alınmış eserlerde, genel bir şema oluşturulmuştur. Bütün bu eserlerde cehennem içerisinde ateşlerin olduğu karanlık bir yer olarak betimlenmiştir. Cehennemdeki işkenceler ise kutsal kitaba ve hadislere sadık kalınarak görselleştirilmiş, aynı zamanda halk söylenceleri ve inançlarını da barındırmıştır. Bunun en güzel örneği ise İslam inancında var olan zebanilerin kedi ve aslan suretinde yapılması ve İslam öncesi dönemlerde lanetle ya da şeytanla ilişkilendirilen⁵¹ yılan, akrep gibi hayvanların cehennem işkenceleri olarak sahnelere eklenmesidir. Bunun dışında cehennem karanlık yapısı ve işkenceleri (gürzlerle dövülmek, ateşlere atılmak, hayvanlar ve zebaniler tarafından bedeninin çeşitli uzuvlarının kesilmesi ya da parçalanması, zakkum ağacının meyveleri vb.) genel bir şema ile tekrarlanmıştır. Fakat bazı örnekler tek olması ve ikonografik ya da sembolik bakımdan farklılık göstermesi nedeniyle önem arz etmektedirler. Bunlardan biri *Ahval-i Kıyamet* yazmasında yer alan ve "Hz. Muhammed'in Cehennemi Ziyareti" olarak adlandırılan tasviridir. Eser içerisindeki genel anlatıma uygun olan bu tasvirin iki açıdan sorunsallaştırılması gerekmektedir. Öncelikle bu tasvirin konusunun ne olduğu ve tasvirde Hz. Muhammed'in arkasında yer alan kalabalık bir topluluk ve bu topluluk içerisindeki (ikisi Hz. Muhammed'in yanında biri ise karşısında) haleli figürlerin kimliğidir. Eğer denildiği gibi tasvir Hz. Muhammed'in cehennemi ziyareti anlatılıyorsa; bunun ne zaman ve niçin gerçekleştiği ve cehennemin neden özellikle ejderha şeklinde verildiğidir. Yine bu minyatürde bahsi geçen konunun *Ahval-i Kıyamet* yazmasındaki cehennemin kıyamet sırasında Allah emri ile melekler aracılığıyla *Arş*'in sol yanına getirilen cehennem figürünün kendisi olup olmadığı detaylı bir araştırma konusu teşkil etmektedir. Her iki konu göz önüne alındığında ve özellikle ejderhanın yılan gibi cehennem

⁵¹ Çelik, a.g.e., s. 162-164.

işkencelerinden biri olduğu akla getirilirse (yılanın ısırarak işkence etmesi), onun bu özelliğinden başlı başına cehennemin kendisine dönüşmesi dikkat çekmektedir. Bunun dışında ejderha ve cehennem arasında kurulan bu ilişkinin, Hıristiyan inancında yer alan ve görselleştirilen yedi başlı ejderha ve şeytan ile bir bağlantısı veya bir etkileşiminin bir göstergesi olup olmadığı da yine incelenmesi gereken konulardan biridir. Bu sorular minyatür sanatında betimlenen ejderhalar ve bunların batı sanatındakilerle karşılaştırılması üzerine yapılacak detaylı bir araştırma ile ancak aydınlanacaktır. Tasvirler içerisinde önem arz eden diğer bir örnek ise Hz. Muhammed'in miracını konu alan bir betimleme de yer alan ve hayvan başlı meyveleri ile betimlenen zakkum ağacıdır. Bilindiği gibi Ku'an'da bu meyveler şeytan başına benzetilmiştir. Şeytan başı olarak betimlemede neden aslan, ejderha, köpek? gibi hayvan ya da yaratıkların seçildiği ve bunların döneminin şeytan algısını yansıtmayı yansıtmadığı etraflıca araştırılması gerekmektedir.

Bütün bu bilgiler ve görsel malzemeler ışığında cehennemin İslam minyatür sanatında kendine yer bulduğu ve hatta bir dönem kıyamet beklentisi ile oldukça fazla betimlendiği anlaşılmaktadır. İlk önceleri peygamberlerin yaşantısı ve ilahi yolculuklarını konu alan eserlerde genel anlatıma uygun bir biçimde karşımıza çıkan cehennem tasvirleri, zamanla konuların çeşitlenmesi ile zenginleşmiştir. Özellikle göksel yolculuklar, ahiret yaşantısı ve kıyamet alametleri konularına ek olarak mahşer günü yapılacak son yargıyı konu alan tasvirlerde de kendine yer bulmuştur. Göksel yolculuk, kıyamet ve ahiret yaşantısı ile ilgili minyatürlerde cehennem işkenceleri, günahkarları ve zebanileri ile birlikte, hem Kur'an'a hem de hadislerle ve içerisinde yer aldığı yazma eserlerdeki cehennem anlatısına uygun bir biçimde detaylı betimlenmiştir. Karanlık, ateşlerle ve hayvan ya da yaratıklarla (yılan, akrep, aslan, ejderha...vb.) dolu bir mekan olarak tasarlanan cehennem bu genel kompozisyonların dışında farklı biçimlerde de karşımıza çıkmaktadır. Cehennemin; Deccal ve onun yanında yer alan ateş öbeği ya da mahşer günü ziyaret edilen veya arşın yanına getirilen bir yaratık şeklinde tasarlandığı tasvirleri de mevcuttur.

KAYNAKÇA

AND, Metin: *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

AKAR, Zuhâl: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

ATASOY, Nurhan, Filiz Çağman: *Turkish Miniature Painting*, İstanbul, 1974.

BAGCI, Serpil, M.Farhad : *Falnama The Book of Omens*, Smithsonian Institution, Washington, 2009.

BAGCI, Serpil, vd.: *Ottoman Painting*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

ERGÜN, Cemal Kuran'ın Cennet ve Cehennem Anlayışlarının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması, *Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2006.

ÇAĞMAN, Filiz; Zeren Tanındı: *Topkapı Saray Museum Islamic Miniature Painting*, Ali Rıza Başkan Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1979.

ÇELİK, Ali: *İslamın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995.

DİLÇİN, Cem: "XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahval-i Kıyamet", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, s. 49-86.

ESİN, Emel: *Turkish Miniature Painting*, Tokyo, 1960.

İBN EBİ'D-DÜNYÂ: *Hadislerde: Cehennem*, Çev. Yusuf Özbek, Ocak Yayınları, İstanbul, 2006.

İNAL, Güner: *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

MAHİR, Banu: *Osmanlı Minyatür Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004.

MILSTEIN, Rachel: *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, Mazda Publishers, California, 1990.

-----: *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, Mazda Publishers, California, 1999.

RUSTOMJI, Nerina: *The Garden and The Fire Heaven and Hell in Islamic Culture*, Columbia University Press, New York 2009.

SALİH, Subhi: “*Ayet ve Hadislerle Cennet / Cehennem*” Ölümünden Sonra Diriliş, Ter. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.

SEGUY, Marie-Rose: *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nameh*,

George Braziller, New York, 1977.

SEZER, Sennur: *Osmanlı'da Fal ve Falnameler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

TANINDI, Zeren: *Siyer-i Nebi İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

YAMAN, Bahattin: Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: *Tercüme-i Cifru'l- Câmi* ve Tasvirli Nüshaları, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.

-----: “Ahval-i Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, 2007, s. 217- 234.

-----: “Türk Minyatür Sanatında Cennet”, *Belleten*, Cilt: LXXII, Sayı: 263, 2008, s. 141-154.

YAMAN, Bahattin, M. Dikmen: "Metin Ve Resim Bakımından Mi'racnâme (Paris Bibliotheque Nationale, Turc 190) Ve İlâhî Komedyadaki Benzerlik Üzerine Bir Karşılaştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2006, s. 147-168

YAZICIOĞLU Muhammed: *Muhammediye*, Haz. Abdülkadir Ayçiçek, Kitabevi, İstanbul, 2005.

YILDIZ, Osman *Ahval-i Kıyamet: Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler*, Şule Yayınları, İstanbul, 2002.